

Herregårdsanlægget: Avlsbygninger – hovedbygning – have – et rids af udviklingen i perioden 1500–1900

Af mag.art. Mette Smed

Et herregårdsanlæg består af flere dele med forskellige funktioner. Gennem de ca. 400 år hvor de danske herregårde skabes, udbygges og ombygges, ses skiftende udformninger af de enkelte elementer, deres betydning og indbyrdes samspil. De følgende fem anlæg gennemgås som typiske repræsentanter for forskellige perioders funktionelle og stilmæssige behov.

Borgen

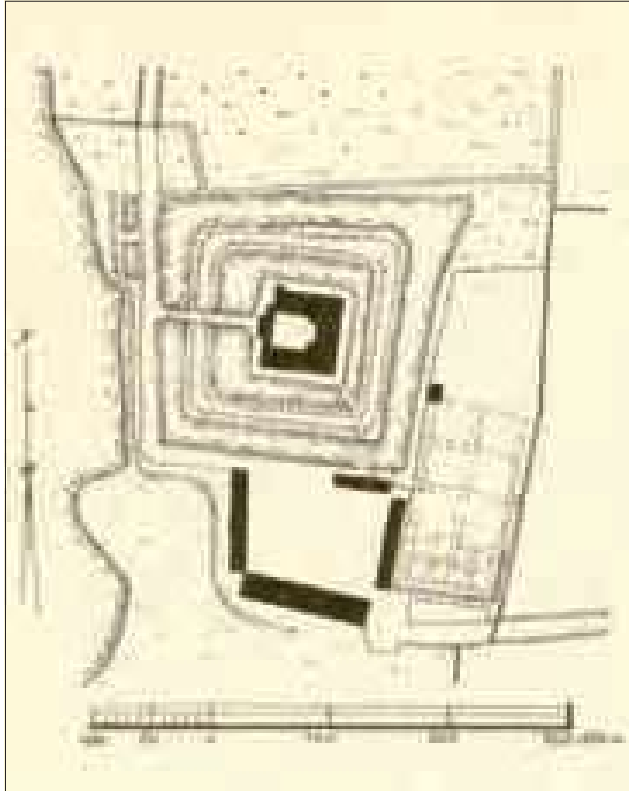
Spøttrup er en senmiddelalderlig borg, opført for Børglumsbispen omkring 1500, der efter reformationen overgik til verdsligt eje som herregård. Som borg havde hovedbygningens vigtigste funktion været forsvar, baseret på husets evne til at lukke sig mod omverdenen.

Spøttrup, gouache af Rasmus H. Kruse 1836. Nationalmuseet. Volde og grave adskiller stadig borg og ladegård. Først omkring 1875 sløjfedes syd- og vestvolden, og graven blev delvis opfyldt, så der blev direkte forbindelse mellem anlæggets dele. Graven og de cirka 9 meter høje genskabtes 1938–40, efter at staten havde købt borgen for at bevare den som museum. Kilde: Spøttrup Borgmuseum.

Spøttrup var omgivet af et dobbelt system af volde og grave, kun tilgængeligt via vindebroer, der førte til det stærke fremskudte porttårn. En vægtergang med skydeskår og skoldehuller fuldendte forsvaret. Bygninger til andre funktioner, til avls- og husholdningsformål, der var uundværlige for en herregård, måtte placeres udenfor voldene. På beliggenhedsplanen fra omkring 1800 ses en meget uregelmæssig ladegård og en typisk renæssancehave, anlagt uden aksial eller visuel forbindelse til hovedhuset. Hovedbygning og ladegård / have er på dette sene tidspunkt forbundet ved en sti gennem forsvarsanlægget. Stien er anlagt af bekvemmelighedsgrunde, men borgkarakteren er stadig bevaret.

Renæssanceanlægget

Rosenholm er et renæssanceanlæg, opført for Jørgen Rosenkrantz og hans søn Holger fra omkring 1559 til omkring 1600. På en tegning i Pontoppidans *Danske Atlas* fra 1768 præsenteres det samlede anlæg: Den firefløjede hovedbygning, den trelængede staldgård og en flerlænget avlsgård. Vand bliver i renæssancen

Spøttrup, beliggenhedsplan omkring 1800. Cirka 250 år efter at forsvarssystemet med volde og grave var opgivet ved andre herregårdsanlæg, lå det uændret omkring Spøttrup, måske bevaret fordi voldene gav læ i det barske klima nær Limfjorden. Haven er placeret i læ bag voldene og ladegårdens bygninger, den har stadig renæssancens enkle plan, delt i firkanter. Landevejen går gennem avlsgården. Danske Herregårde ved 1920.

brugt som adskillelse af de enkelte dele af anlægget, idet hovedbygningen ligger på et voldsted, og staldgården og ladegården delvis omgives af vand, ikke kun i form af smalle voldgrave, men som større,

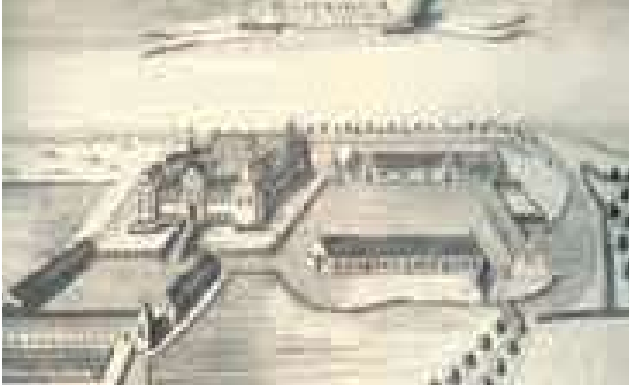
uregelmæssigt formede søer. De enkelte dele er forbundet med broer.

De beskyttende volde fra middelalderborgen er forsvundet og giver plads til en visuel præsentation af anlægget. Den ankommende følger den eneste adgangsvej ind i avlsgården, må derefter dreje 90 grader for at nå ind i staldgården, derefter igen dreje 90 grader for så at stå overfor hovedbygningen og broen, der fører over til porttårnet med gennemkørselsporten. Nu lukker renæssanceanlægget op for den ankommende, i modsætning til middelalderborgens truende afvisning.

Som et andet nyt træk skabes her en aksial forbindelse mellem staldgård og hovedbygning, med hoved- og symmetriakse gennem broen. Samtidig indordnes anlæggets dele i et hierarki: Hovedbygningen er som det dominerende led opført i flere etager, med hjørnepavilloner, midtertårn, dekorationer og mønstermuringer. Staldgårdens bygninger, der kun er i en etage, har pilasterinddelinger og gentager hovedbygningens gavlmotiver. Asymmetrisk placeret, som overgang til haven, ligger den lille pavillon, Pirkentavl, med murede dekorationer og højt, spidst tag.

Avlsgårdens bygninger er ikke inddraget i aksialiteten, de er ikke sammenbyggede og er indbyrdes forskellige. Nogle af dem gentager dog hovedbygningens og staldgårdens gavlmotiv i en enklere udformning.

Hvornår haven er anlagt vides ikke, men en beliggenhedsplan fra omkring 1800 viser træk, som kan stamme fra en renæssancehave, udvidet i barokken. Haven udgør en selvstændig enhed: Akserne peger ikke

Rosenholm, tegning 1767 i Pontoppidans Danske Atlas. Renæssanceanlægget viser en begyndende samling om midteraksen, men asymmetrien er stadig fremherskende, for eksempel har staldgårdens hjørnepavillon, Pirkentavl ingen pendant. Også staldgårdens port til haven er trukket ud af symmetriaksen. I 1900-tallet blev alle avlsbygningerne revet ned og efterlod hovedbygningen fritliggende i den landskabelige 1800-tals park med Pirkentavl som et „lysthus“. Hermed fjernedes det oprindelige samspil, både mellem bygningsdelene indbyrdes og mellem herregårdsanlæg og landskab.

mod bygningerne, og en forbindelse mellem hovedbygning og have forhindres både af staldgården og af de store vandområder.

Rosenholms anlægsplan viser en begyndende samling om en hovedakse. Samtidig flyttes præsentationen af herregården og dermed af herremanden frem til forgården. Det er fra staldgården, man ser den fuldt udfoldede vestfacade. Staldgårdens bygninger inddrages både som arkitektonisk optakt og som vidnesbyrd om de adelige privilegier, der tillod stort hestehold og studeopdræt. Her fremlægges herremandens rigdom og anseelse.

Rosenholm, beliggenhedsplan omkring 1800. Planen viser anlæggets løse struktur, hvor hvert led dog søger mod en ordnet form. Den trapezoide grundform ses både i hovedbygningen, i staldgården og i haven. Vandområderne er afgrænset med rette linjer uden at blive reguleret til rene geometriske former. Haven viser barokkens ideal, hvor afvekslende bedformer samles til større helheder. I graven bag staldgården ses en trapezformet haveø, der med en diagonalakse er forbundet med den øvrige have, dog uden aksial sammenhæng i øvrigt. Danske Herregårde ved 1920.

Barokkens anlæg

I løbet af 1600-tallet fortsættes udviklingen af det sammenkomponerede anlæg. Da barokken i slutningen af 1600-tallet når Danmark, bliver også herregårdene udformet ud fra kravet om total aksialitet og symmetri.

Clausholm, beliggenhedsplan 1797. Hoved- og symmetriaksen behersker hele anlægget. Adgangsvejen fører lige frem mod hovedbygningen uden drejninger eller spærringer og man skal ikke gennem porte eller over vindebroer. Barokkens anlæg hævder sig ikke med tårne og spir men med sin aksiale beherskelse af landskabet, hvor alleerne udpeger centret. Danske Herregårde ved 1920.

Clausholm blev opført for storkansler Conrad Reventlow 1693–99, med senere udvidelser af både hus og have under Frederik IV og Anne Sophie Reventlow i 1720'erne og 1730'erne. Et ældre firefløjet renæssanceanlæg blev revet ned, men placeringen på et voldsted bevarede, så hovedbygningen igen her er

omgivet af vand, formet som en regelmæssig kanal. Det nye trefløjede hus åbner sig mod staldgårdens symmetriske længer, og en hoved- og symmetriakse trækkes fra indkørslen gennem staldgården, videre over en bro, gennem hovedbygningen, over endnu en bro til haven, som nu føjes ind i anlæggets helhed. På selve voldstedet lå nogle små, intime haver, mens det stærkt skrånende terræn bag hovedbygningen blev udformet som en terrasseret have, hvis lige linjer understregedes af klippede hække, trærækker og firkantede spejldamme. Alleerne fortsattes langt ud i det omgivende landskab.

De lange, gennemgående akser præger også indretningen af huset. Rummene er placeret i to rækker, med de fornemmeste vendt mod haven. Dørene er anbragt enfilade, det vil sige, at de åbner for et blik gennem hele husets længde. Aksen afsluttes med vinduer, der skal lade øjet fortsætte ud ad en af havens tværakser. I husets midte ligger vestibule og havesal. Disse to rum er forbundet med døre, der straks, når man træder ind i huset, viser akseforløbene, der sammenbinder hele anlægget på langs og på tværs.

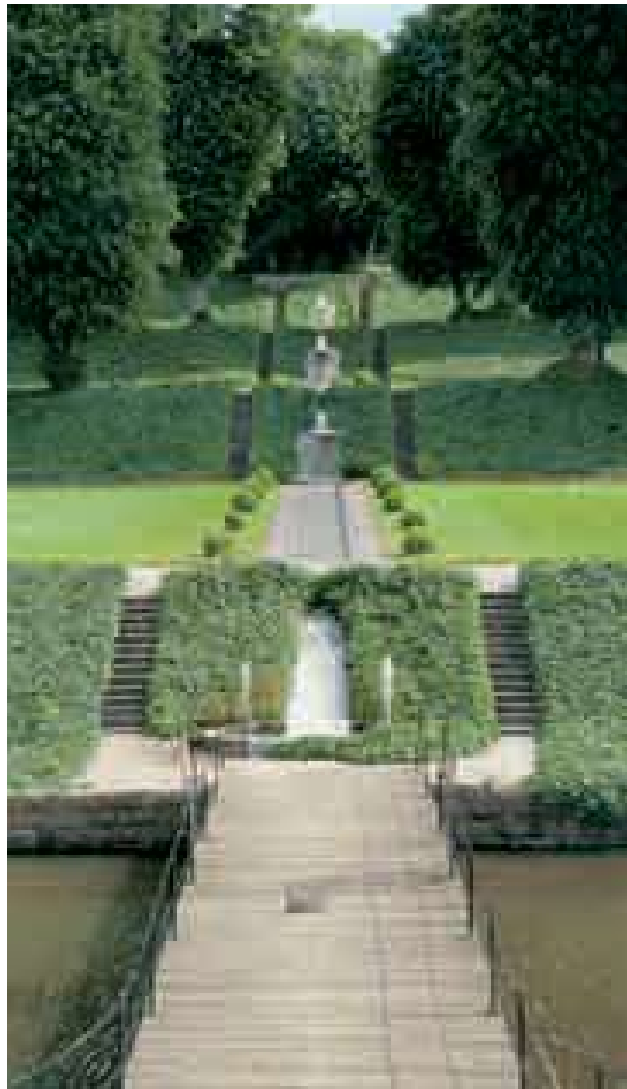
Barokanlægget fremhæver hovedbygningens direkte kontakt med forgården til den ene side, og haven til den anden. Renæssancens firefløjede anlæg havde hindret den direkte forbindelse med omgivelserne, både fysisk og visuelt. Da der kun var én indgang til hovedbygningen, oplevedes anlægget fra den forreste facade. Når der på Clausholm også fører en bro fra hovedbygningen til haven, giver det dels mulighed for at gå direkte ud i haven, dels kan man opleve huset

fra haven. Havefacaden bliver derved et nyt, vigtigt element i anlægget.

På Clausholm ligger ladegården ovenfor havens stærkt skrånende terræn, den inddrages ikke i anlæggets helhed, men dækkes af havens øverste træækker.

Først i løbet af 1700-tallet skabes de helt sammenkomponerede anlæg, et af de fineste eksempler er Ledreborg. I 1740'erne lod Johan Ludvig Holstein en ældre herregård fra omkring 1660 ombygge til et fuldendt barokanlæg, anlagt over to landskabsakser, der krydser hinanden. På længdeaksen placeredes forgården, der med et svunget gitter deles i en cour basse, til landbrugsformål, og en cour d'honneur, hvis bygninger har fornemmere funktioner, blandt andet bibliotek. Derefter følger hovedbygningen og haven, hvor terrænet fra begge sider skråner ned mod den gennemløbende å i dalbunden. Det udnyttes til anlæggelse af en terrasseret have, hvis midterakse markeredes med trapper. Terrasserne kantedes med klippede hække, små træer og en række treillagelyst-huse (se side 77), der gentog det arkitektoniske motiv fra pavillonerne i forgården. Alt var symmetrisk, samlet om midteraksen og i proportioner og formsprog udarbejdet som en varieret men sammenhængende helhed.

Mens Clausholm ligger lavt i terrænet, idet man har genbrugt det senmiddelalderlige voldsteds forsvarsmæssige placering, er Ledreborg som barokhus lagt højt, som visuel behersker af landskabet. Dette understreges af de lange alleer. Den ene udgår i anlæggets

Clausholm. Hovedaksens forløb fra forgården gennem vestibule og havesal fortsætter i haven, hvor det stærkt opadskrånende terræn af barokken udnyttes til anlæg af terrasser, forbundet med trapper og kaskader. De nuværende er en fri rekonstruktion af C. Th. Sørensen, 1976. Foto: Kurt Rodahl.

længdeakse fra porttårnet, der afslutter avlsgården, og efter den oprindelige haveplan, har den fortsat fra et tilsvarende porttårn øverst i haven.

Også tværaksen er trukket op med alleer. Fra øst kommer hovedvejen fra Roskilde gennem kilometerlange trærækker, som fører frem til herskabets indgang til anlægget. Hermed føres man ind fra siden gennem en port mellem hovedbygningen og sidepavillonen. Ejeren og hans fornemme gæster kommer direkte ind i den fornemme del af gårdspladsen. De undgår nærkontakt med mudder og snavs fra husdyrene, men får alligevel anlægget præsenteret på smukkeste vis, idet vognen drejes rundt i den elegant udformede opkørsel

Ledreborg, beliggenhedsplan 1751, af Christoffer Hammer. På tegningen ses hovedaksen trukket fra øverst til nederst, gennem forgård, hovedbygning og have, krydset med tværakser. I dalbunden danner åen tværakse, omgivet af et ovalt parterrebed. Der er tilstræbt fuldstændig symmetri i anlæggets midterparti, blandt andet med to ens ladegårde, der dog, ligesom porttårnet og haven syd for åen, formentlig aldrig blev udført efter denne plan. Danske Herregårde ved 1920.

til selve huset. Her udformes en typisk barokide, hvor en akse kan nydes som visuel effekt, uden at man fysisk bevæger sig gennem den.

På Ledreborg sammenknyttes eksteriør og interiør ved placeringen af hovedsalen som et gennemgående trefagsrum i beletagen. Fra midtervinduerne ses hele anlæggets akseforløb, alle linjer peger mod centret. Balkoner udenfor facadens midterste vinduer markerer endnu tydeligere symmetriaksens betydning.

Den tværaksiale ankomst er et træk, som videreføres i mange herregårdsanlæg i 1700-tallet, i form af den offentlige vej, som føres tværs gennem gården. Med herregården som egnens centrum er det helt naturligt, at vejforløbet fører dertil og inddrages som akse med hovedbygningen på den ene side og avlsbygningerne på den anden, både forenende og adskillende gårdrummet. Herskabet undgår at skulle færdes over den mest tilmudrede del af gårdspladsen, og vejen danner en naturlig markering af grænsen mellem den fornemme bolig og avlsbygningerne samtidig med, at den visuelle kontakt opretholdes. Dette forhold ses blandt andet på Frederiksgave og på Valdemar Slot.

Historicismens anlæg

I anden halvdel af 1800-tallet resulterede storlandbrugets gode konjunkturer i ombygninger af mange herregårde. Nygotik og nyrenæssance stod højt på tidens ønskeseddel, for eksempel fik hovedbygningerne tårne med spir eller kreneleringer, kamtakker eller svungne renæssancegavle, rige dekorationer i cement og overdådige interiører. Landbrugets tekni-

Ledreborg, set fra syd. Tegning 1753 af J.J. Bruun. Fra dalbunden ser vi op mod hovedbygningens havefacade. De delvist buede, lavere sidefløje afsluttes med pavilloner med kuppeltage. Denne form gentages i terrassernes lysthuse, der er udført i treillage, det vil sige med en let struktur i træ eller metal, overgroet med grønne planter som klippes i facon. Havens opdeling spejler hovedbygningen totalsymmetrisk, med kulmination i midteraksens trappeanlæg. Samspelet mellem lige og buede linjer, diagonaler og ovaler samler landskab, have og bygninger til en typisk barok helhed. Danske Herregårde ved 1920.

ske udvikling fordrede nye og større avlsbygninger, maskinhuse m.m. Det gav muligheder for ændringer af anlæggene.

På Holstenshus gennemførtes i 1860'erne en ombygning for A. Chr. Holstein. Det gamle anlæg ses på en plan fra 1770. Her var en trefløjet hovedbygning, der åbnede sig mod avlsgårdens tre fløje, en bro førte over resterne af en oprindelig voldgrav og dannede symmetriakse. Landevejen førtes ind mellem hovedbygning og avlsgård, gennem porte i avlsgårdens to tværbygninger. En lang, smal barokhave, anlagt omkring 1750, strakte sig nord for hovedbygningens ene

sidelænge. Havens symmetriakse ramte pladsen foran hovedbygningen, så anlægget, selvom det ikke kunne blive perfekt, dog tilnærmedes barokkens faste skema med krydsende akser.

Ved ombygningen i 1860'erne opløstes ladegården i flere selvstændige dele og flyttedes længere væk fra hovedhuset samtidig med, at den offentlige vej blev lagt udenom avlsgården. To af hovedbygningens fløje blev revet ned og den tredje blev til et enkelthus i nyrenæssancestil. Derved fik begge facader frit udsyn over haven, som omlagdes i senromantisk, landskabelig stil med slyngede stier, store fritstående træer,

blødere linjer i vandpartierne og anlæggelse af en ø i den tidligere mølledam. Hele barokkens akse-system og faste bygningsstruktur ændres til et anlæg opløst i fritliggende enkeltdele, hvor hovedbygningen isoleres i parken. Også barokkens akseforløb gennem husets rum forsvandt, der er ikke længere en akse fra hovedindgang til havedør. Rummene forskydes asymmetrisk, og der er ingen udsigt fra forhallen til haven. Fra en verandastue kan man nyde udsigten og ad en trappe nå ned i haven. Selvom husets udformning er herskabelig, spilles der også på intimitet og fornem isolation i den naturlignende park. Herregården er stadig en produktionsenhed, men sammenhængen mellem ejernes bolig og avlsgården er opløst, det entydige centrum er forsvundet. Det samme sker på talrige andre herregårde i samtiden, blandt andet på Glorup og Frijsenborg flyttes de moderne avlsbygninger væk fra hovedbygningen, og den aksefaste struktur opløses.

Gennem perioden ca. 1500 – ca. 1900 kan man følge herregårdanlæggenes tilpasning til vekslende funktioner: Fra fæstningsagtig borg til det samlede, aksefaste anlæg, der igen opløses i enkeltdele uden indbyrdes

samspil. De enkelte elementer, avlsbygninger, hovedbygning og have ændres og tilpasses herremandens ønske om repræsentation. I senmiddelalderen og 1500-tallets første halvdel er militærisk styrke vigtig, volde og grave, vindebroer og skydeskår lader borgen fremstå som en utilgængelig blok. Renæssanceanlæggene åbner sig, og lægger vægt på afstandseffekt, opnået ved tårne med spir, portaler og rig dekoration tilføjet til både hovedbygninger og avlsbygninger. Staldene bliver en vigtig del af anlægget, adgangsvejen fører igennem forgårde, som præsenterer ejerens rigdom og stolthed.

Med de store barokanlæg bliver herregårdene hele egnens centrum, fremhævet gennem det totale samspil mellem arkitektur og landskab. I anden halvdel af 1800-tallet bliver anlægget delt i produktion og bolig, hvor herremanden kan opfatte sig som ejer af et landsted, beliggende i idylliske omgivelser.

Hele udviklingen afspejler jordejernes vekslende position, fra en krigerstand i 1500-tallet, over renæssancens og barokkens privilegerede storlandbruger til 1800-tallets virksomhedsejer, der i sin villalignende bolig er en parallel til tidens industrifyrster.

Holstenshus, plan 1770 og plan 1870. Renæssancens og barokkens anlægsprincipper, som stadig præger planen fra 1770, er helt ændrede i 1870. Den flyttede og moderniserede avlsgård danner ikke længere indkørsel til hovedbygningen, som er ombygget til et fritliggende enkelthus. Asymmetri er blevet et gennemgående princip, også i haven. Den er udvidet med en meget stor køkkenhave med drivhus samt frugthave og dyrehave og har fået tilføjet et senromantisk yndlingselement, mindestøtten. Danske Herregårde ved 1920.